

NOVA RAZMATRANJA O KASNOANTIČKOM GRADU NA JADRANU

UDK 930.2 (497.5) "65"

Primljeno/ Received: 2003. 07. 08.

Prihvaceno/ Accepted: 2003. 09. 15.

Miroslav Katić
HR 21000 Split
Ministarstvo kulture
Konzervatorski odjel u Splitu
Porinova 2

Autor opisuje razvoj novih kasnoantičkih civitates na istočnoj obali Jadrana. Učestalim upadima barbarskih naroda propadaju kopnene komunikacije koje su spajale istok i zapad Carstva. Zato se promet sve više prebacuje s kopnenih na morske putove što će uvjetovati nastanak novih utvrđenih lučkih središta duž Jadrana. Justinijanova «kastrizacija» obale nastaje upravo zbog čuvanja i poboljšanja već stvorene prometne infrastrukture, ona je bila važna u razvoju novih kasnoantičkih civitates, ali nije bila presudna kako se to do sada često isticalo.

Ključne riječi: kasnoantički grad, Justinijanova rekonkvista, «kastrizacija», Hvar-Lisina, Kopar

Antički grad na istočnoj obali Jadrana doživljava vrhunac razvoja tijekom stabilizacije rimske vlasti. On je ujedno najsnažnije mjesto pacifikacije Ilirika jer kroz urbana središta autohtono stanovništvo prihvaća novi, rimski način života. *Pax romana* omogućava snažan razvoj gradova, tako Salona širi svoja predgrađa prema istoku i zapadu od stare gradske jezgre (Cambi 1991: 17-18). Oni se razvijaju bez određenog plana, uzduž cesta koje su vodile prema sjeveroistoku (Kliškim vratima) i jugoistoku (Epetiju), zatim na zapad uz cestu koja je vodila prema Trogiru. Takvo je širenje bilo pogubno za rimske nekropole koje su se formirale uzduž navedenih cesta. Velika količina nadgrobnih spomenika s tih nekropola završila je uzidana u bedeme podignute oko salonitanskih suburbija oko 170. godine (Kähler 1991: 233). Naknadno fortificiranje suburbija unijet će bitne promjene u urbani razvoj Salone. Amfiteatar i luka se interpoliraju unutar perimetra bedema koji ujedno ograničavaju daljnje fizičko širenje grada. Smanjenjem prostora za izgradnju, stambeni će se objekti početi dizati u visinu. To će izazvati svojevrsni nered koji se najbolje uočava na iskopanom stambenom sklopu lokaliteta Ilinac, gdje su ulice sužene i negirane stalnim dogradnjama kuća (Cambi & Rapanić 1970: 106-111).

Slično primjeru salonitanskih suburbija i u ruralnim se predjelima formiraju nova naselja uzduž rimskih cesta. Ona im je često i glavna ulica, kao u naselju Blagaj u dolini rijeke Japre, Lisičićima kod Konjica ili u Rakanima kod Bosanskog Novog (Basler 1972: 37 - 38). Istu morfologiju naselja možemo pretpostaviti na priobalju u današnjoj Baškoj Vodi i Makarskoj. Zbog smještaja u dolini i disperzivnog rasporeda nastambi i ostalih objekata, ova naselja nisu imala nikakve defenzivne osobine i bilo ih je nemoguće uspješno fortificirati. Zato se njihovo stanovništvo u nemirnom dobu kasne antike sklanja na obližnje uzvisine i brda gdje podižu utvrđena naselja najčešće na mjestu starih ilirskih gradina (Cambi 2002: 251-253). Obilje građevinskog kamena preostalo od prapovijesnih gradina olakšavalo im je izgradnju utvrda. Novim okolnostima stanovništvo se prilagođavalo na razne načine. Spomenuto naselje u Baškoj Vodi se u kasnoantičko doba iz nizine premješta na uzvisinu Gradina, dok se kasnoantički *Muccurum* utvrđuje na sigurnom poluotoku sv. Petra. Na mjestu rimskog naselja *Muccurum* vjerojatno još stoje crkve i pojedini objekti, no to su tek pretpostavke koje bi istraživanjima trebalo utvrditi. U Banjoj Luci se kasnoantičko naselje opet zatvara unutar čvrstih bedema stare rimske utvrde *Castra* (Periša 1990: 173).

Kada zapravo počinje podizanje visinskih naselja u unutrašnjosti, teško je odgovoriti na osnovi dosadašnjih istraživanja. Đuro Basler početak njihove izgradnje stavlja negdje u sredinu 4. st. (Basler 1972: 47). Slavko Ciglencečki je pak, za područje današnje Slovenije utvrdio složeniju sliku formiranja visinskih utvrda koje se podižu od 3. st. Međutim, na svim nalazištima nije se mogao slijediti kontinuirani život od 4. do 6. st. (Ciglencečki 1987: 121-127, 126). Posljednja istraživanja lokaliteta Gradina na Jelici kod Čačka u Srbiji koja vodi Mihailo Milinković pokazuju intenzitet Justinijanove obnove koja je u 6. st. zahvatila ovo područje (Milinković 1988: 74-76). Jelica je utvrđeni grad s pet crkava gdje su otkriveni nalazi koji upućuju na prisutnost Germana. Oni su se ukopavali unutar crkve što je do sada jedinstven primjer (Milinković 2002: 107-114). Kod nas su istraživanja na kasnoantičkoj utvrdi Kuzelin kod Zagreba pokazala da ova utvrda egzistira od 4. st. (Sokol 1994: 200-205) iako ima tragova življenja i u ranijim periodima. Na Kuzelinu su istraživanja još u tijeku i zasigurno će dati važne rezultate za šire poznavanje kasnoantičkih utvrđenih visinskih naselja sjevernog dijela Hrvatske. Kada ona nastaju jasnije će se utvrditi tijekom budućih istraživanja.

No kako god bilo, kod nas se, kao i u ostalim dijelovima Carstva, 3. st. javlja kao vrijeme značajnih promjena. Kriza 3. st. najjasnije se odražava kroz stagnaciju gradova: smanjuje se darežljivost bogatih pojedinaca, opada podizanje javnih zgrada, kipova, organiziranje banketa, igara itd. (Liebeschuetz 1992: 7). Posljednja arheološka otkrića u Lici ukazuju na još jedan aspekt krize 3. st. o kojem se do sada nije ništa znalo. Riječ je o pomoru stanovništva od kuge na što upućuju nalazi iz Bubijeve jame, smještene južno od Karlovca kod mjesta Sića. Pokojnici su polagani u jednoj od jamskih galerija, a pokretni nalazi rasuti po površini datiraju u 3. st. (Perkić 2002: 122). Kuga je nedvojbeno uzrokovala depopulizaciju šire regije. Teško je povjerovati da je ova opaka bolest zahvatila samo ličko područje kamo je najvjerojatnije došla iz panonskog prostora. Kako je utjecala na priobalne gradove, tek treba utvrditi.

Što se događa s antičkim gradom na istočnom Jadranu najbolje je opisao Mate Suić u svojoj poznatoj knjizi. U poglavlju koje obuhvaća kasnu antiku, autor ističe rustifikaciju grada, pa navodi: *Na svom dugom povijesnom putu antički se grad našao tako reći na točki s koje je startao još u protourbanom razdoblju.* (Suić 1976: 248). Grad ostaje bez važnih građevina poput vodovoda koje postupno zamjenjuju cisterne i bunari. Evidentno je opadanje kulture urbanog življenja, pa se i mrtvi često pokapaju unutar gradskog areala. Uz istočne salonitanske bedeme nađeno je groblje na kojem su pokopana većinom djeca (Mardešić 1999-2000: 149). Arheološki nalazi nedvojbeno upućuju na propast «klasičnog» rimskog grada. Međutim, kada govorimo o kraju 4., 5. ili o 6. st. komparacija s prvim stoljećima poslije Krista postaje anakrona, bilo da je riječ o fizičkom ili upravnom razvoju grada.

Kristijanizacija donosi značajne promjene. Gradovi stiču novi kršćanski identitet - toliko izražen u Saloni. Mučenici i sveci postaju izvor zaštite i slave, a biskupi postaju sve utjecajni (Liebeschuetz 2001: 137-168). Oni su zapravo bili stvarne vođe naroda, u pisanim izvorima često se spominju kako organiziraju obranu gradova prilikom napada barbara.

Gradska se uprava također mijenja. Od 4. st. javlja se funkcija *curator*, zatim *defensor civitatis* koji je stajao na čelu gradske uprave. U Justinijanovo vrijeme *curator* ima sudsku, dok *defensor* ima upravnu funkciju (Ferluga 1957: 53). Pored spomenutih titula javlja se i *pater civitatis*. Problematika kasnoantičke gradske uprave posebna je tema, kod nas još nedovoljno obrađena.

Ovdje nas u prvom redu zanima fizički razvoj kasnoantičkog grada bez kojeg ne možemo razumjeti genezu srednjovjekovnih naselja i utvrda (Babić 1989: 8-9; Raukar 1996: 36). Postoje različita stajališta o kasnoantičkom gradu kod nas. Neki su u nastojanju da uspješnije objasne «mračno doba» 7.-8. st., fokusirajući pažnju na crkvenu tradiciju, sakralnu arhitekturu i plastiku, stvorili teoriju o «odumiranju» gradova (Rapanić 1980: 200). Odumiru uglavnom veći gradovi poput Salone i Narone (Rapanić 1987: 59-60). Ova teorija je u posljednje vrijeme u hrvatskoj historiografiji uglavnom prihvaćena (Goldstein 1995: 115-122). Kad je riječ o odumiranju starih antičkih središta, valja biti oprezan jer svaki grad može biti priča za sebe. Svaki može imati svoje specifičnosti, odnosno različite načine prilagođavanja novim okolnostima. Posljednja istraživanja ipak potvrđuju da u kasnoj antici imamo i potpuno suprotan proces od navedenog «odumiranja», što se svakako odnosi i na veće urbane centre. Dokazan je nastanak i razvoj gradova Hvara i Kopra baš u kasnoantičko doba. Sličnu poleogenezu možemo pretpostaviti i za neka druga urbana središta, na što su upozorili pojedini autori. Istaknuo bih Julijana Medinija koji je upozorio na Kozmografiju anonimnog pisca iz Ravene, pisani izvor datiran u početak 6. st., gdje se navodi više novih imena «*civitates*», kako ih Anonim naziva, a koje ne nalazimo navedene u ranijim rimskim itinerarima. Stoga Medini zaključuje da se radi o novim kasnoantičkim središtima koja su nastala ili postala važnija u kasnoantičko doba (Medini 1978: 71). Suić pak o istom problemu piše sljedeće: *Isto tako mnogo novih civitates ima u katalogu gradova Dalmacije i Liburnije (navedenih u Kozmografiji op. aut.), idući od Lješa pa dalje prema sjeverozapadu sve do Albone. Na temelju ovoga moglo bi se u prvi mah zaključiti da je kasna antika pružala veoma povoljnih uvjeta za razmah urbanizacije pojedinih naselja. No takvo bi rasuđivanje bilo pogrešno* (Suić 1976: 241). Posljednja arheološka istraživanja ipak pokazuju da je Medini bio bliže istini. Korak dalje napravio je Slobodan Čače u svojoj opsežnoj studiji o Kozmografiji. On jasno upozorava na činjenicu da: *...u Kozmografiji nalazimo najstarije podatke o nastajanju novog sustava naseljavanja u našem*

primorju (Čače 1993: 431). Prije toga se Čače, osvrćući na proces «kastrižacije» - pomicanja naseobina na lakše branjive uzvisine koje bi se utvrdile zbog zaštite stanovništva od opasnosti. Čače piše da su Ravenjaninovi podaci dragocjeni jer: ...*svjedoče o tomu da je kastrižacija uvelike uznapredovala još i prije 6. st., kada će sustavnim naporima, vjerojatno već od ostrogotske vlasti, a zatim osobito pod Justinijanom, čitava pokrajina biti prekrivena gustom mrežom različitih utvrđenja, od gradova do malih tvrđava i izvidnica. Osobito je dobro prikazano stanje duž obale gdje su očevidno s jakim razlogom dometnuta i mjesta koja nisu na magistralnim cestama: Raguzij/ Dubrovnik, Ston, Makar, Drid.* (Čače 1993: 430) Čače je i ovdje koristan zbog konkretnijeg odmaka od prenaplašenog utjecaja Justinijanove kastrižacije za koju se vezuje većina kasnoantičkih utvrda na istočnoj obali Jadrana (Tomičić 1998: 1076-1081, Fig. 1). Naime, morat ćemo početi razlikovati visinska utvrđena naselja koja su ranije nastala od ranobizantskih kastruma.

To je potrebno zato što ranobizantska kastrižacija postaje jasnija promotrimo li je u odnosu na ranije utvrde i gradove 4./5. st. Justinijan zapravo štiti već formiranu infrastrukturu gradova, visinskih naselja i crkava razmještenih po otočnim uvalama uzduž pomorskih putova (Zaninović 1994: 135-146). On samo još jednom učvršćuje postojeći sustav s ciljem da se osigura komunikacija između istoka i zapada, štiteći tako jedini put prema Raveni. Stoga Justinijanove utvrde treba konačno početi razlikovati od ranije nastalih, osobito od urbanih središta poput Lisine, tj. grada Hvara. Tako bismo konačno razdvojili civilne od vojnih središta, što je tek prvi korak u širokoj problematici. Razvoj kasnoantičkih *civitates* je postupan i spontan, za sada ga najbolje iščitavamo u gradu Hvaru.

Grad Hvar, odnosno Lisina se počela formirati negdje krajem 4. st. da bi se kroz 5. i 6. st. dalje razvijala. Na istom mjestu se nalazila prapovijesna željeznodobna gradina, zatim rimski gospodarski sklop iz 1. st. poslije Krista od kojeg još ne nalazimo arhitekturu nego samo keramičke ulomke. Oni nam ukazuju na funkcioniranje luke na mjestu današnjeg grada Hvara u rimsko doba, najvjerojatnije u kontekstu okolnih villa rustica na koje upozorava Nikša Petrić (Petrić 1975: 13-19; Petrić 1989: 18). Lisina nema ranije antičke urbane korijene čiju bi tradiciju baštinila i iz kojih bi iznikao kasnoantički grad. Materijal s kraja 4. i 5. st. jasno upućuje na postupan razvoj ove urbane aglomeracije. Ona je u periodu 6. st. doživjela procvat iako se u 5. st. dogodila nekakva destrukcija koja još u potpunosti nije jasna (Katić 1999-2000: 43). Moment rušenja i podizanja pojedinih kasnoantičkih središta specifičnost je o kojoj pri istraživanjima moramo voditi više računa jer jedno središte tijekom kasne antike može doživjeti niz destrukcija i ponovnih obnavljanja. Prokopije spominje prvi put Lisinu u kontekstu bizantsko - ostrogotskog rata kao mjesto u kojem se skuplja bizantska flota prije napada na Salonu (Procopii Caesariensis 1963: 37). Lisina je tako dospjela u pisane izvore, a arheološka istraživanja također

pokazuju da je bila važna luka preko koje je stizalo dosta robe iz sjeverne Afrike i istočnog Mediterana.

Hvar nije jedini grad s kasnoantičkim korijenima. Sličan razvoj ima i Koper u Sloveniji. Arheološka istraživanja izvedena u Kopru posljednjih godina otkrila su bogate kasnoantičke slojeve i nedostatak ranijeg urbanog tkiva na koji bi se kasnoantički Koper naslonio. Njegov prvi pisani spomen susrećemo u pismima pape Grgura Velikog (590 – 604) gdje se navode *Caprae* i *insula Capritana* (Šašel 1974: 446-456). Arheološka su istraživanja pokazala da kontinuirano naseljavanje Kopa počinje od 5. st. (Cunja 1996: 129). Isto je i s Novigradom u Istri (*castellum Novas, Neapolis*), gdje je također prisutan «problem» nedostatka ranijih antičkih korijena, pa je prihvatljiv navod Miljenka Jurkovića da *Neapolis* kao kastrum izlazi na povijesnu pozornicu tek u kasnoantičko doba (Jurković 1996: 5-7). Sličan slučaj možemo pretpostaviti kod Biograda, Šibenika i Dubrovnika gdje nam nedostaju egzaktniji arheološki podaci i šira slika materijala. Pisani izvori i arheološka istraživanja, kako smo vidjeli, jasno upućuju da u kasnoantičko doba nastaju nova utvrđena središta s lukom, crkvama, bedemima, neka od njih postat će i biskupska središta (Bratož 1990: 32-33). Ako su postojali uvjeti koji su pogodovali kasnoantičkim *civitates*, kako ih Anonim naziva, onda su isti uvjeti pogodovali i starim antičkim gradovima u «kriznom» periodu kasne antike. Očito pojmu «kasnoantičke krize» na istočnoj obali Jadrana treba odrediti jasnije granice, ovisno o arheološkim i povijesnim činjenicama kojima raspolazemo. Ne namjeravamo ovdje tvrditi da je to vrijeme bilo sjajno. Kako ga je osjećao *Ausonius*, koji je nosio titulu *vir spectabilis*, jasno piše na njegovom natpisu s kraja 5. st. pronađenom u Podstrani kod Splita, gdje on svoje doba naziva najgorim, odnosno teškim vremenima (*temporibus pessimis*) (Zaninović 1986-1987: 21). Usprkos svemu, ne možemo prihvatiti ni generaliziranje o propadanju i odumiranju urbanih sredina jer svakako treba slijediti prostornu i arheološku sliku naših priobalnih gradova, koji nas stavljaju pred konkretan problem interpretacije njihove kasnoantičke geneze. Tu su i problemi metodološkog pristupa često određenog zanimanjem istraživača, ili pak primjerima istraživanja koja s minimalnim zahvatima daju «maksimalne rezultate». Tako se i o otoku Hvaru u kasnoantičko doba stvorila iskrivljena slika kroz interpretacije pojedinih arheoloških istraživanja. Spomenuli smo nastajanje kasnoantičke Lisine, novog urbanog središta na jugozapadnoj strani otoka. Osim nje moramo navesti utvrdu Galešnik s lukom u podnožju i utvrđenim poluotokom Gradina u Jelsi. Gradinu treba promatrati u kontekstu navedene luke. Ona najvjerojatnije pripada periodu Justinijanove rekonkviste. Uglavnom, riječ je o potpuno novom kulturnom pejzažu u čijem je središtu Faros. U Farosu su pak otkriveni ostaci dvojnih ranokršćanskih crkava ukrašenih mozaicima i freskama (Jeličić-Radonić 1994: 18-87), u doba kasne antike podiže se sjeverni potez bedema što je za to vrijeme bio zahtjevan i skup poduhvat

koji nije mogla priuštiti svaka sredina. On je smanjio utvrđenu površinu grada na polovicu u odnosu na fortificirani prostor starog grčkog grada. Takva pojava djeluje katastrofično kada našu povezanost fokusiramo samo na grad. No, kasnoantička urbana redukcija nije novost na Mediteranu i utvrđena je u nekim drugim središtima što ćemo poslije razmatrati. Usprkos tomu arheolozi projekta Jadranski otoci dolaze do zaključka da je riječ o priobalnoj utvrdi nastaloj nakon što je zamrla rimska villa-vicus (Forenbaher, Gaffney, Hayes, Kaiser, Kirigin, Leach, Vujnović 1994: 16-28). Njihovi zaključci su proizašli iz triju sonde ukupne površine oko 27 m². To ne bi bio problem kad bi se te tri sonde promatrale u kontekstu grada, a ne obrnuto - da se cijeli grad složene arhitektonske i stratigrafske slike smjesti u navedene tri sonde.¹

Zaključci istraživača projekta Jadranski otoci nisu prihvatljivi iz više razloga. Prvi je, kako vidimo, metodološke naravi jer površine sonde koje su iskopali, nisu tolike da bi se mogli donositi dalekosežni zaključci o urbanom ili ruralnom karakteru naselja. Također se zaboravlja na upravnu i vjersku tradiciju grada. Sama činjenica da se u periodu kasne antike grad naknadno fortificira, govori zapravo o njegovoj preobrazbi od polisa do kastruma. Ovdje to nije tako drastično izvedeno kao npr. u tesalskom gradu Demetriji gdje se u 6. st. podiže potpuno novi kastrum na obližnjem brdu (Karagiorgou 2001: 197-215). To su uostalom predjeli direktnije izloženi građevinskim aktivnostima Justinijanove rekonkviste. Bliži su nam primjeri smanjenja fortificiranih površina u Epiru u gradovima Nikopolisu i Byllisu (Bowden 1996: 337). Također možemo pretpostaviti da se sjeverni kasnoantički bedem naslonio na postojeći, te da se ne radi o kompletnom podizanju novog kasnoantičkog perimetra obrambenog zida, već o poboljšanju starog i podizanju samo jednog sjevernog trakta. Valja računati uostalom da je sjeverna strana bila ugrožena podizanjem razine mora. U svakom slučaju navedena je problematika daleko od pukog svođenja na termine villa/vicus - rimski refugij (ma što to značilo) - priobalna utvrda. Riječ je o važnoj pojavi *transformacije* antičkog u kasnoantički grad. Ona je u slučaju Farosa izuzetno važna jer se susrećemo, za sada, s jedinim primjerom redukcije urbanog korpusa nekog antičkog grada na našoj obali. Krajevi i počeci pojedinih razvojnih faza urbanih cjelina ovdje se međusobno ne dokidaju nego isprepliću. Faros nedvojbeno zadržava svoje staro hijerarhijsko mjesto kao vjersko (sada crkveno) i upravno središte otoka. O tome što se s Farosom događa u rimsko doba slikovitije govori članak J. Jeličić Radonić gdje opisuje rimsku vilu urbanu bogato ukrašenu mozaicima (Jeličić – Radonić 1996: 149-161). Također, valja napomenuti da je Faros imao status rimskog municipija, o čemu piše Marin Zaninović (Zaninović 1988: 46).

Svoju prirodnu izoliranost u kriznim vremenima otok je mogao iskoristiti kao stratešku, a more kao prometnu i gospodarsku prednost. Velike količine fine importirane keramike uvezene s raznih strana Mediterana, koje nalazimo u priobalnim gradovima, ne mogu se usporediti ni brojem ni raznolikošću s nalazima iz zaleđa i unutrašnjosti. Trgovinu drži obala, no njezin razvoj nedvojbeno uvjetuje i unutrašnjost koja je povezana rimskim putovima s obalnim gradovima. Međutim, dvije stare komunikacijske arterije rimskog carstva koje su spajale istok i zapad u kasnoj antici nisu više u funkciji.

Kopnene magistrale: Akvileja - Senija - Siscia - Sirmium - Naissus - Serdica - Konstantinopol i druga južna: Akvileja - Senija - Burnum - Salona - Narona - Dirahij - Herakleja Linkestis - Tesalonika - Konstantinopol zbog učestalih upada barbarskih naroda prestaju funkcionirati. Zbog toga će se trgovina i promet sve više prebacivati na pomorske putove. O tome sam već pisao u svom prošlom članku (Katić 1999-2000: 46). Otočno stanovništvo, vično pomorstvu i brodogradnji, brzo je iskoristilo nove povijesne i prometne okolnosti, preuzimajući udio prometa i trgovine Mediteranom. Takve okolnosti, uz sve veći priliv stanovništva iz Panonije, stvorit će uvjete za postupno formiranje kasnoantičkih *civitates* na našoj obali. U njihovu razvoju nedvojbeno će značajnu ulogu imati Justinijanova rekonkvista i podizanje utvrda uzduž pomorskih putova, no zasigurno neće imati presudnu ulogu kako se do sada mislilo. Justinijan podizanjem utvrda uzduž istočnojadranskih pomorskih putova ne gradi nikakav limes koji bismo uspoređivali s onim sjevernoafričkim (Suić 1995: 133-145), nego nastoji osigurati i poboljšati postojeće uvjete za plovidbu Jadranom. Moramo imati na umu da se u to vrijeme ne odvija samo «kastriacija», nego i izgradnja pristaništa i luka najčešće u podnožju utvrda. Ona nije služila samo za opskrbu utvrde, nego i za sklanjanje trgovačkih brodova (Rapanić 1987: 58). Ova su pristaništa važna koliko i same utvrde, jer su bitno olakšavala navigaciju i plovidbu istočnom obalom Jadrana.

Dubrovnik također krije ključ razvoja kasnoantičkog grada na Jadranu. Kod njega je problem što nismo sigurni nastaje li prije 6. st., dakle prije Justinijanove rekonkviste. Kasnoantička tradicija, pomorstvo i trgovina izdignut će ovaj grad do njegova konačnog procvata u srednjem vijeku.

Ako većina gradova u razdoblju 7.-8. st. nije preživjela dolazak Slavena, odnosno Hrvata, preživjela je tradicija i ideja trgovine i povezivanja s istočnim tržištem.

Konačno i Venecija gradi svoj prosperitet na istoj ideji. Ona praktično zamjenjuje Akvileju, nekadašnja kopnena «vrata Ilirika» od koje su počinjala oba

¹ Nakon takvog pristupa jedan od autora je napisao rad pod znakovitim naslovom: *Gdje je Faros?*

spomenuta magistralna pravca. Kao i istočnojadranski gradovi, Venecija će na sigurnoj laguni početi svoj kasnoantički razvoj temeljen na trgovini. Justinijanovo nastojanje da sačuva i osigura istočnojadranske pomorske pravce, u osnovi se ne razlikuje od mletačkog nastojanja da tijekom cijelog srednjeg vijeka postigne isto. Novonastali kasnoantički gradovi, manja visinska naselja

rasuta duž naše obale i Justinijanove utvrde, započeli su ono na čemu će u srednjem vijeku Dubrovnik i Venecija izgraditi svoju moć i bogatstvo.

Ovaj rad posvećujem dr. Nives Majnarić-Pandžić. Štovanoj profesorici se zahvaljujem na podršci i pomoći koju mi je pružala tijekom moga studija u Zagrebu i kao mentorica pri izradi magistarskog rada.

POPIS KRATICA

AV	- Arheološki Vestnik	PPUD	- Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji
GZM	- Glasnik Zemaljskog muzeja (arheologija), Sarajevo	VAHD	- Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

POPIS LITERATURE

- Babić 1989 Ivo Babić: Naselja pod utverdama u Dalmaciji. Radovi 1989, OOUR prirodoslovno matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu, Split, 7-25.
- Basler 1972 Đuro Basler: *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 7-171.
- Bratož 1990 Rajko Bratož: *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*. Ljubljana.
- Cambi & Rapanić 1970 Nenad Cambi & Željko Rapanić: Salona - Solin, antički grad. Arheološki pregled, 12, Beograd, 106-111.
- Cambi 1991 Nenad Cambi: Uvod, Antička Salona. Split.
- Cambi 2002 Nenad Cambi: *Antika, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb.
- Ciglencečki 1987 Slavko Ciglencečki: Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6 Jh. im Ostalpenraum. Dela, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 31, 9-182.
- Cunja 1996 Radovan Cunja: *Poznorimski in Zgodnjesrednjeveški Koper*. Koper.
- Čače 1993 Slobodan Čače: Civitates Dalmatiae u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina. Diadora, sv. 15, Zadar, 347-439.
- Ferluga 1957 Jadran Ferluga: Vizantinska uprava u Dalmaciji. Srpska akademija nauka, posebna izdanja, knj. CCXCI, Vizantološki institut, knj. 6, Beograd.
- Goldstein 1995 Ivo Goldstein: *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb.
- Jeličić-Radonić 1994 Jasna Jeličić-Radonić: Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru. Split.
- Jeličić-Radonić 1996 Jasna Jeličić-Radonić: Rimska villa urbana u Starom Gradu na Hvaru. Arheološki radovi i rasprave, 12 (1995), Zagreb, 149-161.
- Jurković 1996 Miljenko Jurković: Novigrad istarski između 7. i 12. st. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Kulturno-povijesni vodič 6, 5-31
- Kähler 1991 Heinz Kähler: Porta Caesarea u Saloni. Antička Salona. Split.
- Karagiorgou 2001 Olga Karagiorgou: Demetrias and Thebes: the fortunes and misfortunes of two Thessalian port cities in late antiquity. Recent research in late - antique Urbanism, ed. by Luke Lavan, Journal of Roman Archaeology, suppl. 42, 182-217.
- Katić 1999-2000 Miroslav Katić: Kasnoantički grad na Jadranu - primjer grada Hvara. PPUD, 38, 19-49.
- Liebeschuetz 1992 Wolfgang Liebeschuetz: The end of ancient city. The city in Late Antiquity. London and New York, 1-49.
- Liebeschuetz 2001 J.H.W.G. (John Hugo Wolfgang Gideon) Liebeschuetz: *The decline and fall of the Roman city*. Oxford University Press.
- Mardešić 1999-2000 Jagoda Mardešić: Istočni trakt gradskih zidina Salone. Opuscula Archaeologica, 23-24, Zagreb, 143-153.
- Medini 1978 Julijan Medini: O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene. Putevi i komunikacije u antici, Materijali XVII, Peć, 69-83.
- Milinković 1988 Mihailo Milinković: Arheološka istraživanja Gradine na Jelici u 1987. i 1988. godini. Zbornik radova Narodnog muzeja, XVIII, Čačak, 61-80.
- Milinković 2002 Mihailo Milinković: Die byzantinische Höhenanlage auf Jelica in Serbien - ein Beispiel aus dem Nordlichen Illyricum des 6. Jh. Starinar, n. s. LI/2001, Beograd 2002, 71-133.
- Periša 1990 Darko Periša: Zlatnik cara Justinijana iz Banjaluke. GZM, sv. 45, Sarajevo, 171-176.
- Perkić 2002 Domagoj Perkić: Grad mrtvih u Bubiyevoj jami kod Barilovića. Histria antiqua, 8, Pula, 103-130.

- Petrić 1975 Nikša Petrić: O gradu Hvaru u kasnoj antici. PPUD, 20, Split 5-29.
Petrić 1989 Nikša Petrić: Prilozi arheologiji kasnoantičkog grada Hvara. PPUD 28, Split, 5-21.
Procopii Caesariensis 1963 Procopii Caesariensis, Opera omnia, vo. II, De Bellis, Libri V — VIII, Lipsiae in aedibus, B. G. Teubneri, I, 7.
Rapanić 1980 Željko Rapanić: Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku. VAHD, LXXIV, Split, 189-217.
Rapanić 1987 Željko Rapanić: *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split.
Raukar 1996 Tomislav Raukar: Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu: prostor i društvo. Spomenica Ljube Bobana. Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 35-48.
Sokol 1994 Vladimir Sokol: Das spätantike Kastrom auf dem Kuzelin bei Donja Glavnica. Arheološki vestnik, 45, 199-209.
Suić 1976 Mate Suić: *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb.
Suić 1995 Mate Suić: Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana. Petriciolijev zbornik I, PPUD, 35, Split, 133-145.
Šašel 1974 Jaroslav Šašel: Koper. AV, XXV, Ljubljana 1976, 446-460.
Tomičić 1988 Željko Tomičić: Le tracce della riconquista Giustiniana sulla costa dell'Adriatico orientale. Radovi XIII međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split Poreč (25.9. - 1. 10. 1994), dio II, ur. N. Cambi i E. Marin, Split, 1076-1090.
Zaninović 1986-1987 Marin Zaninović: Avsonivs vir spectabilis. PPUD, 26, 11-22.
Zaninović 1994 Marin Zaninović: Ranokršćanske crkve kao postaje plovnoća puta duž istočnog Jadrana. VAHD, 86, 125-146.

SUMMARY

NEW REMARKS ON THE LATE ANTIQUE TOWNS AT THE ADRIATIC COAST

Key words: the Late Antique town, Justinian's conquest, *castrum*, Hvar-Lisina, Kopar.

The crisis in the Roman province of Dalmatia in the 3rd century brought about many changes that affected urbane life of the Roman towns. During *Pax Romana* the suburbs of Salona grew without limitations. When in the year 170 they were surrounded by town walls, it prevented spatial development of suburbs and brought about disorder in the urbane structure of the town. This paper does not deal with the old antique towns on the eastern Adriatic coast, but mainly focuses on the more recent, late antique *civitates* that gradually developed from the end of the 4th century on what is today Croatian coast and islands. The anonymous author from Ravenna in his work *Cosmographia* from the 6th century mentions a number of new names of *civitates*, as he calls them, which are absent from the older Roman itineraries like *Tabula Peutingeriana* and other Roman *itineraria*. Already Julijan Medini suggested that those are towns that were established or gained importance in the period of the Late Antiquity (Medini 1978, 71). That hypothesis was confirmed by the archaeological excavations in the town of Hvar (at the island of Hvar) in Croatia (Katić 1999-2000, 19-49) and in the town of Kopar in Slovenia (Cunja 1996, 129). We managed to prove that those towns were established at the end of the 4th and in the 5th century and continued to develop through the 6th and part of the 7th century. We can presume that Dubrovnik also falls in the same category, because it was also mentioned for the first time in

Cosmographia. Those towns were often related to the period of the Justinian's conquest, which is wrong, because many of them were established before the 6th century. Justinian built a number of forts on the islands and along the eastern Adriatic coast with purpose to control the maritime routes. Since all those forts had ports in nearby coves, the sailing along the coast and between the islands became easier, because ships could use those ports for shelter and to obtain provisions. By the construction of forts along the eastern Adriatic coast, Justinian protected and reinforced the already existent communication infrastructure which was created as a consequence of collapse of two very important land routes that went from Aquileia towards Constantinopolis, thus connecting the east and the west of the Empire. Those major land routes were abandoned due to frequent barbarian raids and the communication switched to safer maritime routes. The increase in maritime traffic induced the establishment of new fortified centers such as Dubrovnik, Hvar, Šibenik, Biograd, Novigrad, Kopar, and finally Venice which took over the role of Aquileia which was called "the door of *Illyricum*". Venice definitely earned the title of "the door of Adriatic", because just like in the case of Dubrovnik, the medieval prosperity of this town was based on the maritime trade between the East and the West. Written historical sources and archaeological excavations show that the development of the Late Antique town on the Croatian coast of the Adriatic has some specific features that should be explored in the framework of the trade relations at the Mediterranean in the Late Antiquity.

Translated by H. Potrebica